

## Πραξιτέλης

Επιμέλεια: Ν. Καλτσάς και Γ. Δεσπίνης

Κατάλογος της έκθεσης που έγινε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2007, Αθήνα 2007, 227 σελ.

Πρόκειται για τον κατάλογο της αθηναϊκής έκθεσης για τον Πραξιτέλη, η οποία είναι το δεύτερο εκθεσιακό γεγονός που επικεντρώνεται στον συγκεκριμένο γλύπτη της ύστερης κλασικής περιόδου, μετά την έκθεση του Παρισιού, που εγκαινιάστηκε στις αρχές της εφετινής χρονιάς.

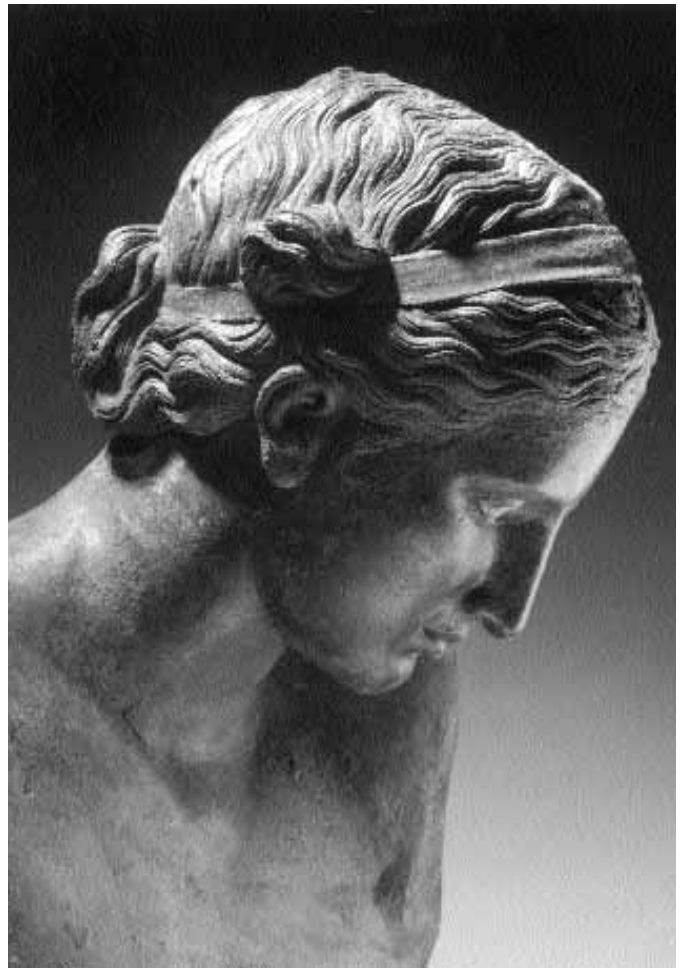
Ο κατάλογος αποτελείται από μία εισαγωγή (σ. 14-21), από μια σειρά άρθρων γύρω από το βίο του καλλιτέχνη (σ. 22-30), το έργο του (σ. 31-61), τα νέα ευρήματα σχετικά με την τέχνη του (σ. 62-67) και από εικονογραφημένο και σχολιασμένο κατάλογο των 75 εκθεμάτων που παρουσιάστηκαν στην έκθεση (σ. 68-219). Στο τέλος του βιβλίου περιλαμβάνεται κατάλογος συντομογραφιών (σ. 220), βιβλιογραφία (σ. 221-226) και κατάλογος φωτογραφικών παραπομπών (σ. 227).

Η εισαγωγή, γραμμένη από τον Ν. Καλτσά, επικεντρώνεται στην πολιτική και καλλιτεχνική ιστορία της ύστερης κλασικής περιόδου, η οποία αποτελεί το γενικότερο πλαίσιο της τέχνης του Πραξιτέλη. Ο Διευθυντής του Εθνικού και Αρχαιολογικού Μουσείου παρέχει επίσης ορισμένες προκαταρκτικές βασικές έννοιες της πραξιτέλειας τέχνης, και εξηγεί τα κριτήρια με τα οποία οργανώθηκε η έκθεση.

Ο Α. Pasquier, στο άρθρο του για τη ζωή του γλύπτη, αναλύει τις πρωτογενείς πηγές οι οποίες θα μπορούσαν να δια φωτίσουν την προσωπική και επαγγελματική ζωή του Πραξιτέλη: απορρίπτει τις αρχαίες πληροφορίες σχετικά με τη συνεργασία του Πραξιτέλη στην κατασκευή του Μουσουλίου της Αλικαρνασσού και του βωμού του Αρτεμισίου της Εφέσου, αλλά αποδέχεται ότι ο μεγάλος καλλιτέχνης ήταν ένας από τους 300 περίπου πλούσιους Αθηναίους που όφειλαν να πληρώνουν ετήσιο δημόσιο φόρο (χορηγία;). Επίσης, θεωρεί ότι η χρονολόγηση του θανάτου του Πραξιτέλη γύρω στα 326 π.Χ. από τον Lauter είναι πειστική. Αντίθετα, ο συγγραφέας αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την ιστορικότητα της ανεκδοτολογίας σχετικά με τον έρωτα του Πραξιτέλη για τη Φρόνη και την πιθανότητα να ενταχθεί μια τέτοια ερωτική σχέση στα συμφοραζόμενα της ζωής του.

Υπάρχει μια ανακρίβεια στον ισχυρισμό του Pasquier (σ. 26) ότι η Φρόνη προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει την ανακατασκευή του τείχους των Θεσπιών με δικά της χρήματα το 312 π.Χ. Το επεισόδιο αυτό αναφέρεται στα τείχη των Θηβών, και χρονολογείται στο 315 π.Χ. σύμφωνα με τον Καλλίστρατο, *Περὶ ἔταιρων*, στον Αθηναίο 13. 591d και τον Προπέριο 2.6.5-6.

Ο Pasquier είναι επιφυλακτικός απέναντι στις πληροφορίες σχετικά με τη μύηση του Πραξιτέλη στα Ελευσίεια Μυστήρια καθώς και με τη σύνδεσή του με το πλατωνικό περιβάλλον της Ακαδημίας. Επίσης, απορρίπτει τα συμπεράσματά μου ότι ο γλύπτης με το άγαλμα της Κνιδίας επιδίωκε να απεικονίσει την απόλυτη ομορφιά της Αφροδίτης, αν και η άποψη αυτή εκφράζεται στην επιγραμματική παράδοση (*Παλατινή Ανθολογία* 16.159-163· 166· 168-170). Πιστεύω ότι ο γάλλος ειδικός είναι υπερβολικά επικριτικός απέναντι στην αρχαία παράδοση. Για παράδειγμα, η σχέση της Φρόνης με τον Πραξιτέλη μαρτυρείται ήδη από ένα επίγραμμα του ίδιου του γλύπτη (Αθηναίος 13.591a = *Παλατινή Ανθολογία* 16.204) και δεν μπορεί εύκολα να απορριφθεί. Επίσης, η συμμετοχή του γλύπτη στην κατασκευή του



Μουσουλίου, όπως παραδίδεται από τον Βιτρούβιο (7. praefatio 13) βρίσκει ορθή επιστημονική στήριξη από τον I. Jenkins (*Greek Architecture and its Sculpture in the British Museum*, London 2006).

Ο J.-L. Martinez προσφέρει μια επισκόπηση των έργων που αποδίδονται στον Πραξιτέλη. Κάνει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στα έργα τα οποία έχουν ταυτισθεί με υψηλό βαθμό πιθανότητας, στα έργα των οποίων η ταύτιση είναι πιθανή αλλά σε καμία περίπτωση ασφαλής, στα αταύτιστα έργα, και στα έργα με αμφίβολη ή εσφαλμένη απόδοση στον Πραξιτέλη. Ο συγγραφέας δυστυχώς φαίνεται ότι κατέχει το θέμα του ανεπαρκώς, καθώς το άρθρο αυτό περιέχει σημαντικά λάθη. Για παράδειγμα, ο συγγραφέας εσφαλμένα ισχυρίζεται ότι η «φιλολογική αρχαιολογία» ονομάζεται έτσι επειδή στηρίζεται πρωταρχικά σε λογοτεχνικές πηγές. Αντίθετα, η ονομασία αυτή οφείλεται στη μεθοδολογία της επιστήμης αυτής, η οποία συνίσταται στην εξέταση ρωμαϊκών αντιγράφων με στόχο την ανακάλυψη χαμένων ελληνικών πρωτοτύπων: η μεθοδολογία αυτή έχει παραλληλισθεί με τη χρήση μεταγενέστερων χειρογράφων με στόχο την αποκατάσταση του χαμένου αρχετύπου ενός λογοτεχνικού έργου, και αυτός είναι ο λόγος που έχει ονομασθεί «φιλολογική» (γύρω από την έννοια αυτή, βλ. R. Bianchi Bandinelli, *Klassische Archäologie*, Munich 1978, σ. 49-71).

Επιπλέον, ο συγγραφέας εσφαλμένα υποστηρίζει ότι ο Έρωτας στο Πάριον ήταν από ορείχαλκο, ενώ ο Πλίνιος (36.22-23) το συμπεριλαμβάνει ανάμεσα στα μαρμάρινα αγάλματα του καλλιτέχνη. Επίσης, ο Martinez ξεχνά να συμπεριλάβει στους καταλόγους του την ορείχαλκη Αφροδίτη που κατασκεύασε ο Πραξιτέλης για τους

Σπαρτιάτες, η οποία περιγράφεται από τον Χορικόιο (*Declamationes* 8), τη Λητώ που είχε στηθεί στα Μύρα, η οποία είναι γνωστή χάρη στον *Codex Vaticanus Graecus* 989. 110 Spiro, και τον Κοιμώμενο Έρωτα (Σχόλια R στον Πausανία 144 Spiro). Τέλος, ισχυρίζεται ότι η υπογραφή του Πραξιτέλη στη βάση του κίονα της Ακάνθου στους Δελφούς δεν υπάρχει, εφόσον έχει αναγνωσθεί μόνο από τον Vatini και από εμένα. Αυτό δεν ευσταθεί: η ανάγνωση υποστηρίζεται επίσης και από τον De Waele (*RA* 1993, σ. 123-127) από τον J. Curbere (υπό δημοσίευση).

Συγκεκριμένα, ο Martinez σε πολλά σημεία επικρίνει τη δική μου επανασύνθεση του έργου του Πραξιτέλη, η οποία κατ' αυτόν στηρίζεται περισσότερο στη φαντασία παρά σε απτά στοιχεία. Κάτι τέτοιο σαφώς δεν ισχύει: αντίθετα, για να σκιαγραφήσω το βίο του Πραξιτέλη χρησιμοποίησα όλα τα διαθέσιμα λογοτεχνικά και επιγραφικά δεδομένα, λαμβάνοντας επίσης υπόψη και το πολιτισμικό περιβάλλον (φιλόσοφοι, συγγραφείς κ.λπ.) στο οποίο εκείνος ζούσε. Η αναγνώριση εκ μέρους μου αποήχων και αντιγράφων προερχόμενων από έργα του Πραξιτέλη στηρίζεται σε πολύ λεπτομερείς αξιολογήσεις της ανατομίας και της πτυχολογίας των εξεταζόμενων μορφών, και σε συγκρίσεις με άλλα δημιουργήματα των οποίων η απόδοση στον Πραξιτέλη είναι ασφαλής. Μόνο όταν το σύνολο αυτής της πολύπλευρης εξέτασης ενισχύει κάποια ταύτιση τολμώ να την προτείνω. Αναγνωρίζω ότι αρκετές από αυτές τις απόπειρες παραμένουν στη σφαίρα των υποθέσεων, πρόκειται όμως για αποτελέσματα σοβαρής έρευνας που δεν θα όφειλαν να παραγνωρισθούν.

Στο άρθρο σχετικά με τα νέα ευρήματα που συνδέονται με την τέχνη του Πραξιτέλη, ο Γ. Δεσπίνης υπερασπίζεται την ταύτιση εκ μέρους του μιας κολοσσαϊκής μαρμάρινης κεφαλής με τη Βραυρώνια Αρτέμιδα του Πραξιτέλη, ταύτιση που απορρίπτεται από ορισμένους ειδικούς. Ο συλλογισμός του έχει ως εξής: ο Πausανίας (1.23.7) είδε στην Ακρόπολη των Αθηνών το ιερό της Βραυρώνιας Αρτέμιδος και παραδίδει την πληροφορία ότι το άγαλμα της θεάς ήταν δημιουργήμα του Πραξιτέλη. Ο Δεσπίνης ισχυρίζεται ότι η χρήση της λέξης *ἄγαλμα* από τον Πausανία υπονοεί ότι το έργο του Πραξιτέλη ήταν το λατρευτικό άγαλμα του ιερού. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η κολοσσαϊά θηλυκή κεφαλή, η οποία βρέθηκε στο παρακείμενο ιερό της Αθηνάς Υγείας, είναι ό,τι έχει απομείνει από το λατρευτικό αυτό άγαλμα. Κατά τον ίδιο ειδικό, η κεφαλή αυτή δεν μπορεί να ανήκει στο άγαλμα της Υγείας, το οποίο σύμφωνα με τον Πausανία ήταν στημένο ακριβώς στο σημείο όπου βρέθηκε η κεφαλή, γιατί εφόσον πρόκειται για ιερό ανοικτού χώρου, η καλή κατάσταση διατήρησης της συγκεκριμένης κεφαλής υποδεικνύει ότι το άγαλμα στο οποίο ανήκε βρισκόταν προστατευμένο στο εσωτερικό κτηρίου. Οι ισχυρισμοί αυτοί δεν είναι απόλυτα πειστικοί. Κατ' αρχήν, ο Πausανίας χρησιμοποιεί τον όρο *ἄγαλμα* τόσο για αναθηματικά όσο και για λατρευτικά αγάλματα (π.χ. στο 9.27.3 χαρακτηρίζει ως *ἄγαλμα* το αναθηματικό άγαλμα του Έρωτα του Πραξιτέλη, το οποίο αφιέρωσε η ερωμένη του Φρόνη στις Θεσπιές (Αθηναίος 13.59.1a)). Είναι αλήθεια ότι το ιερό της Αθηνάς Υγείας δεν συμπεριελάμβανε ναό: αυτό όμως δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι δεν υπήρχε ούτε ένα ξύλινο στέγαστρο που θα προστάτευε τα αγάλματα που φυλάσσονταν εκεί. Τα μαρμάρινα αγάλματα προστατεύονταν επίσης με χρώμα και με κερί. Υπάρχουν κεφαλές που ήταν τοποθετημένες σε ανοικτούς χώρους και παρά ταύτα παρουσιάζουν καλοδιατηρημένες επιφάνειες (π.χ. η κεφαλή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, αρ. 1762, η οποία παρουσιάζεται στην ίδια έκθεση).

Τα ειδικά για το κάθε έκθεμα άρθρα συμπεριλαμβάνουν λήμματα για νομίσματα που φέρουν αναπαραστάσεις γλυπτών έργων που αποδίδονται στον Πραξιτέλη (αρ. 1-7). Ακολούθως, παρουσιάζονται βάσεις πάνω στις οποίες κάποτε ήταν τοποθετημένα πραξιτέλεια αγάλματα (αρ. 8-11). Για τη βάση των Θεσπιών (αρ. 10) πιστεύεται γενικά ότι υποστήριξε ένα ορειχάλκινο άγαλμα, αλλά η υποδοχή στην άνω επιφάνεια της πέτρας, κατά την άποψή μου, δείχνει ότι μάλλον είχε φτιαχτεί για να δέχεται την πλίνθο ενός μαρμάρινου αγάλματος. Το λήμμα για τη βάση της Μαντινείας (αρ. 12) ολοκληρώνει τη σειρά λημμάτων για βάσεις πραξιτέλειων έργων. Στο λήμμα αυτό κακώς συμπεριλαμβάνεται το όνομά μου στον κατάλογο των ειδικών που προτείνουν μια χρονολόγηση της βάσης αυτής γύρω στο 360 π.Χ., ενώ η δική μου άποψη είναι μια χρονολόγηση του μνημείου γύρω στο 350 π.Χ. Κατόπιν, παρουσιάζονται η Βραυρώνια Αρτέμιδα του Δεσπίνη (αρ. 13) και ο Ερμής της Ολυμπίας. Ο Ν. Σταμπολίδης, που συνέταξε το τελευταίο αυτό λήμμα, τάσσεται υπέρ της θεώρησης του Ερμή ως ενός πρωτοτύπου του Πραξιτέλη, και δημοσιεύει μια φωτογραφία που ενισχύει την ανάγνωση ΠΡΑΞΙΤΕΛΕΣ ΕΠΟΕΙ στην παραλλαγή της Βερόνας, η οποία στηρίζεται σε κορμό και φέρει χλαμύδα. Τα λήμματα για την κεφαλή του Aberdeen (αρ. 15) και τον παίδα του Μαραθώνα (αρ. 16) κλείνουν το τμήμα που είναι αφιερωμένο σε πρωτότυπα έργα της ύστερης κλασικής περιόδου.

Το μέρος του καταλόγου που είναι αφιερωμένο σε ρωμαϊκά αντίγραφα αρχίζει με λήμματα για αντίγραφα της Κνιδίας Αφροδίτης (αρ. 17-21). Η χρονολόγηση στην Ιουλιο-Κλαυδιανή περίοδο που δίδεται για τον κατασκευαστή κεραμοπλαστικών αντιγράφων Δίφιλο στο λήμμα αρ. 21 είναι πιθανότατα υπερβολικά όψιμη, διότι ο χλωροπλάστης αυτός άνθισε κατά την Αυγούστεια περίοδο (βλ. *Künstlerlexikon der Antike* 1, Munich 2001, λ. Diphilos (iii)). Τα αντίγραφα των τύπων Arles και Aspremont/Lynden-Arles εξετάζονται στα λήμματα αρ. 22-26 (η εξαιρετική, αδημοσίευτη κεφαλή αρ. 23 είναι ιδιαίτερης σημασίας).

Τα αντίγραφα του Απόλλωνος Σαυροκτόνου αποτελούν το αντικείμενο των λημμάτων αρ. 27-32 (είναι πραγματικά κρίμα που δεν εκτίθεται και ο φυσικού μεγέθους ορειχάλκινος Απόλλων Σαυροκτόνος από το Cleveland: η εξαιρετική ποιότητα του αγάλματος αυτού υποδηλώνει ότι πρόκειται για το πρωτότυπο του Πραξιτέλη). Ο Έρωτας τύπου Centocelle παρουσιάζεται στα λήμματα 33-34, ακολουθούμενος από τον Έρωτα Farnese-Steinh user (αρ. 35), τον Έρωτα του Παρίου (αρ. 36), την Αρτέμιδα τύπου Δρέσδης (αρ. 37 και 38), τον Απόλλωνα Λύκειου τύπου (αρ. 39-41), τον Σάτυρο κεραστή (αρ. 42-46) και τον Αναπαυόμενο Σάτυρο (αρ. 47-49).

Ο Διόνυσος τύπου Σαρδανάπαλου εξετάζεται στα λήμματα αρ. 50-52: ο λόγος για τον οποίο το ένα τέταρτο των ειδικών εντάσσει ακόμα το άγαλμα αυτό στο περιβάλλον του Κηφισόδοτου του Πρεσβύτερου διατυπώνεται εσφαλμένα: η σημαντικότερη αιτία γι' αυτή τη χρονολόγηση και απόδοση είναι η μεγαλύτερη έμφαση στην πτυχολογία παρά στην αίσθηση του σώματος, η οποία είναι παρόμοια με αυτή της Ειρήνης του Κηφισόδοτου, σε αντίθεση με τις ώριμες δημιουργίες του Πραξιτέλους, οι οποίες παρουσιάζουν μια ισορροπία μεταξύ της αντίληψης του σώματος και της πτυχολογίας. Το χορηγικό μνημείο με τον Διόνυσο και τις δύο Νίκες αντιστοιχεί στο λήμμα αρ. 53: στο άρθρο αυτό απορρίπτεται η πιθανότητα ότι στην κορυφή του μνημείου ήταν τοποθετημένοι δύο τρίποδες, ο ένας πάνω από τον άλλο. Όμως, η επιγραφή IG 2.3089, στην οποία ο Διόνυσος και η Νίκη περιγράφονται ως τοποθετημένοι «κάτω από δύο τρίποδες» αποτελεί ένδειξη ότι αυτός ο τύπος μνημείου όντως υπήρχε. Αυτή η τοποθέτηση ενός τρίποδα



πάνω σε άλλον ίσως αντιγράφεται σε ρωμαϊκές τοιχογραφίες (βλ. π.χ. G. Cerulli Irelli κ.ά., *Pompejanische Wandmalerei*, Stuttgart 1990, πίν. 129).

Οι τύποι των γυναικών του Herculaneum (αρ. 54-56), της Αφροδίτης Richelieu (αρ. 57), και του Ευβουλεύς (αρ. 58-59) ολοκληρώνουν το τμήμα του καταλόγου που είναι αφιερωμένο στον Πραξιτέλη.

Το τελευταίο μέρος του βιβλίου αφιερώνεται στον Κηφισόδοτο τον Πρεσβύτερο, ο οποίος ήταν πιθανότατα ο πατέρας του Πραξιτέλη

(αρ. 60-64), και στους δύο γιους του γλύπτη αυτού, τον Κηφισόδοτο το Νεότερο και τον Τίμαρχο (αρ. 65-75).

Συμπερασματικά, το βιβλίο αυτό είναι εξαιρετικό, και αποδεικνύει περίτρανα ότι η Ελλάδα δικαιούται να υπερηφανεύεται ότι διαθέτει μια από τις καλύτερες ομάδες ειδικών στο χώρο της 'Meisterforschung', δηλαδή της μελέτης των αρχαίων καλλιτεχνών.

Antonio Corso

Μέλος της Numismatica e Antichit Classiche. Quaderni Ticinesi

## Necropolis of Gonur

Victor Sarianidi,

εκδ. Καπόν, Αθήνα 2007, 352 σελ.

Η νεκρόπολη του Γκονούρ τιτλοφορείται η καλαίσθητη αυτή έκδοση, στην αγγλική γλώσσα και με πλούσια εικονογράφηση (358 έγχρωμες εικόνες). Ο συγγραφέας Βίκτωρ Σαριγιαννίδης, αρχαιολόγος και επίτιμο μέλος της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, συνοψίζει τα πορίσματα των ανασκαφών που διεξάγει εδώ και 30 χρόνια στην αφιλόξενη έρημο του Καρακούμ (Τουρκμενιστάν).

Τα συμπεράσματά του βασίζονται στο πλούσιο υλικό από τις ανασκαφές της αρχαίας Μαργιανής, στο σημερινό Γκονούρ, όπου, μεταξύ άλλων, ήρθαν στο φως μεγαλοπρεπείς ναοί και εντυπωσιακά ανάκτορα, χρονολογούμενα στη χρονική περίοδο από τα τέλη της 3ης έως τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Η εκτεταμένη νεκρόπολη, που ανασκάφηκε συστηματικά τα τελευταία πέντε χρόνια, εντυπωσιάζει και θεωρείται η μεγαλύτερη της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου στον ευρύτερο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Τα πλούσια κτερίσματα που απέδωσε διακρίνονται για την ομορφιά τους και σίγουρα κερδίζουν επάξια μια θέση ανάμεσα στα σπουδαία έργα τέχνης από τα υπόλοιπα γνωστά κέντρα της αρχαιότητας, στη Μεσοποταμία, τη Μικρά Ασία και το Αιγαίο.

Ο συγγραφέας δεν περιορίζεται, ωστόσο, στην απλή παρουσίαση των ευρημάτων από τη νεκρόπολη, αλλά εκθέτει και τις απόψεις του για σημαντικά θέματα της Ιστορίας, όπως είναι το περίπλοκο ζήτημα της καταγωγής των κατοίκων της Μαργιανής. Πριν από 25 χρόνια, ήδη από την εποχή που ξεκίνησαν οι ανασκαφές, ο καθηγητής Βίκτωρ Σα-

ριγιαννίδης διατύπωσε τη θεωρία ότι ο πολιτισμός της Μαργιανής είναι γέννημα των πληθυσμών που ήρθαν από τις απομακρυσμένες δυτικές περιοχές των προηγμένων πολιτιστικών κέντρων της Εγγύς Ανατολής, και, πιο συγκεκριμένα, από την περιοχή του σημερινού Κουρδιστάν. Την εποχή εκείνη η θεωρία αυτή δεν βρήκε την πρόβουσα ανταπόκριση στην επιστημονική κοινότητα, αλλά οι πλούσιοι καρποί των ανασκαφών στη νεκρόπολη του Γκονούρ δικαιώνουν τελικά τον ανασκαφέα.

Επίσης, από τα ευρήματα προκύπτει ότι η θρησκεία των κατοίκων της Μαργιανής ήταν ο λεγόμενος ινδοϊρανικός παγανισμός, μετεξέλιξη της οποίας υπήρξε ο μεταγενέστερος ζωροαστρισμός. Το βιβλίο του Βίκτωρα Σαριγιαννίδη για τη νεκρόπολη του Γκονούρ αποτελεί αδιαμφισβήτητα σημαντική συμβολή στην έρευνα σχετικά με την καταγωγή της πρώτης μονοθεϊστικής θρησκείας στην παγκόσμια ιστορία, του ζωροαστρισμού. Όπως δήλωσε, μάλιστα, και ο άγγλος καθηγητής J.P. Mallory, οι ανασκαφές στη νεκρόπολη του Γκονούρ και στις άλλες θέσεις της Μαργιανής «άλλαξαν ριζικά τον τρόπο με τον οποίον προσεγγίζουμε σήμερα το πρόβλημα της ινδοϊρανικής καταγωγής».

